

A közvélemény mint szociológiai jelenség

KULCSÁR KÁLMÁN

I.

A címben megjelölt kérdésfelvetést a nem ilyen szempontból kiinduló vizsgálatok sokasága indokolja. Mi más lehetne a közvélemény, mint szociológiai jelenség, s mégis kevés azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek mint ilyent közelítik meg. A nyugati szociológia csaknem teljes fordulata a mikroszociológia felé mindinkább kizárja a közvéleménynek mint szociológiai jelenségnek kutatását; a szűk gyakorlatiasság pedig, amely a szociológián belül szinte külön „tudománnyá” fejlesztette a közvéleménykutatást, az ad hoc politikai vagy üzleti céloknak megfelelően, sokszor már nem is a közvélemény kutatásának, mint inkább *befolyásolásának* technikájában teljesedett ki. Így azután nagyon is kézenfekvőek azok a polgári szociológiában is felmerült következtetések, hogy a közvéleménykutatás igen fejlett technikával rendelkezik ugyan, de az elméleti oldal — noha sok ilyen igényű munka is megjelent — relatíve gyenge.¹ És ugyanez más formában: a húszas évek kezdetétől igen csekély az előrehaladás a vélemény- és a magatartás-formálódás folyamatának megismerésében.²

Az ezzel a két megállapítással jellemzett, de még sok hasonlóval jellemezhető helyzet kialakulásának történeti okai vannak, és ezek összefüggenek a közvélemény fogalmának történeti pályafutásával. A marxista szociológia alapvető módszerének — a történetiségnek — tehát a közvélemény mint szociológiai jelenség megismerésében is elsőrendű a jelentősége, itt is érvényes az az alaptétel, hogy egy jelenség vagy a jelenséget kifejező fogalom teljes tartalma csak *történeti* úton tárható fel. (A történeti megismerés természetesen a jelen konkrétságát is magában foglalja.) Ezzel szemben a polgári szociológiában — noha a történetiség módszerét itt-ott elismeri, de mindenképpen kevésbé követi — a közvélemény történeti vizsgálatával alig találkozunk, különösen Amerikában, a közvéleményvizsgálat igazi hazájában nem.³ Mind-

¹ Rose, Arnold: *Theory and Method in the Social Sciences*. Minneapolis, 1954., 210. o.

² Meier, N. C.—Saunders, H. W.: *The Polls and the Public Opinion*. New York, 1949., 25—26. o.

³ A történeti tárgyalásmód bizonyos igénye tapasztalható. Így pl. W. Hennis hiányolja a közvéleményre vonatkozó történeti vizsgálatokat a szociológiai és a politikai irodalomban, és ezt a hiányt bizonyos mértékig pótlandó, ő maga — mert ezt tartja a későbbi fejlődés szempontjából elsősorban jelentősnek — a közvéleményrousseau-i fogalmát elemzi. (Ld. Hennis Wilhelm: *Der Begriff der öffentlichen Meinung bei Rousseau*. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 1956., 111. o.) Friedrich Lenz pedig a közvéleményről írott monográfiájában kifejezetten szükségesnek tartja a történeti tárgyalásmódot és meg is kíséri — legalábbis az újkori Németország vonatkozásában — megvalósítani. (Ld. *Werden und Wesen der öffentlichen Meinung*. München, 1956.) Célját azonban, Hennis véleménye szerint, nem érte el; a közvélemény történetének, különösen az ide vonatkozó eszmék történetének feldolgozása még várat magára.

ennek alapján bátran aláírhatjuk Arnold Rose idézett megállapítását a közvéleménnyel foglalkozó elméleti művek gyengeségéről. Általában jellemző ezekre a művekre az a módszer, amely kimerül a fogalom olyan „vizsgálatában”, hogy közvéleményt mint összetett szót — pontosabban az összetett szó két szavát — boncolgatják, úgy, hogy elválasztják egymástól a „köz” és a „véleményt”, külön-külön definiálják őket, majd egymásravezetéseikből próbálják a fogalmat levezetni.⁴ Ez a fogalom így azután általában nem több, mint a két szó mechanikus összekapcsolása. Anélkül, hogy a polgári szociológusoknak a közvéleménnyel adott fogalommeghatározásaival kapcsolatos kritikai munkát itt akár csak megkísérelnék elvégezni — ez alól már csak azért is felmentve érezzük magunkat, mert ők maguk állapítják meg, hogy ebben a kérdésben nagyon kevésbé egyeznek meg egymással⁵ — arra szeretnék rámutatni, hogy vizsgálatainknak ez a sajátossága sokszor visszavetítő szemléletre vezet, úgy is, hogy a történeti anyagot ennek megfelelően csoportosítják.⁶ Ez a „visszavetítés”, amely esetenként nem is a történeti múltba irányul, végső soron azt jelenti, hogy a polgári szociológusok egy része — akár a közvéleménynek magának, akár egyik részelemének, pl. a „köz”-nek meghatározásakor — a jelenkori polgári társadalom viszonyaiból kiindulva általánosít. Így pl. Jackson Baur — egyébként igen érdekes és figyelemre méltó — tanulmányában a „köz” fogalmát (azon túl, hogy tagjainak közös nyelvvel, alapvető közös értékekkel, a törvényes, kollektív cselekedetek számára megállapított intézményesített eszközökkel kell ren-

⁴ Ilyen módon közelíti meg a közvélemény fogalmát pl. *Roucek*, Joseph S.: *Social Control*. II. Ed. Princeton, 1956., 385. o., vagy *Albig*, William: *Modern Public Opinion*. New York — Toronto — London, 1956., 4. o.

⁵ Ld. pl. a szociológusok részéről: *Albig*, William: i. m. 3. o. A politika tudományát illetően pedig nem kisebb személy, mint Herman *Finer* állapította meg, hogy noha a közvéleménnyel, mint jelenséggel a politika tudománya az utóbbi húsz év alatt különösen beható módon foglalkozott, nem sikerült még egy megfelelő és egyértelmű meghatározásig sem eljutnia. (*Finer*, Herman: *Der Moderne Staat. Theorie und Praxis*. Band. II. Stuttgart und Düsseldorf, 1958., 56. o.) *Finer* megkísérli összefogni a sok meghatározás közös elemeit, és ezek alapján három csoportot különböztet meg: azok a meghatározások, amelyek a közvéleményt mint a tények megállapítását, mint meggyőződést vagy mint akaratot határozzák meg. — Álláspontja szerint a politika tudományát a közvélemény mint akarat érdekli, mint olyan akarat, amely törvényekben és kormányzati intézkedésekben is nyomot hagy (uo. 56—57. o.). — E tanulmány megírása után került kezünkbe *Schmidtchen*, Gerhard: *Die befragte Nation* (Freiburg im Breisgau 1959.) c. munkája, amelyről — legalább a fentebb elmondottakkal összefüggésben — meg kell emlékeznünk. *Schmidtchen* ugyanis igen erős kritikai szemlélettel nyúl a közvélemény problémájához, és számos olyan momentumot tár fel, amelyet a marxista kutatás is hasznosíthat. A tradicionális közvéleményfogalmat bírálva — amelyben szerinte utópisztikus emberkép él — külön vizsgálja a közvéleménnyel kapcsolatos politikai és szociológiai elméleteket, és megállapítja, hogy a politikai elméletekből hiányzik a szociológiai elem, ezzel összefüggésben a közvéleménynek, mint társadalmi jelenségnek fogalma, míg a szociológiai elméletek által kidolgozott fogalmak a közvélemény politikai tartalmát hagyják figyelmen kívül. Ez az első esetben formális-jogi képet, a második esetben pedig „anthropológiai” szemléletet takar. (i. m. 250. o.) Hozzátehetjük még: *Schmidtchen* igen nagy hibának tartja a közvéleménynek mint zárt egységnek a feltételezését, és hangsúlyozza, itt az ideje annak, hogy radikálisan leszámoljunk azzal a feltételezéssel, amely szerint a közvélemény a jelenségek szociológiailag önálló osztályát jelenti. A közvélemény szociológiailag csak mint a folyamatok sora jelölhető meg. (i. m. 151. o.) Egyébként pedig a közvélemény éppen annyira tárgya a szociológia, mint a politika tudományának. (i. m. 267. o.)

⁶ Ezt láthatjuk pl. *Lenznél*, a német történelem vonatkozásában. *Lenz*: I. m. 7—32. 7—32. o.

delkezniök) a következő alapvető normák elfogadásával különbözteti meg a folk vagy urbánus jellegű tekintélyuralmon alapuló társadalmaktól: az ellenvélemény eltűrése, a gondolat, a szó, a sajtó, a gyülekezés és a társulás polgári szabadságjogainak és olyan emberi jogoknak az elfogadása, mint a habeas corpus, a személy biztonsága, védelem az önvádolás ellen és a kifejezetten amerikai jellegű jogintézmény, a due process of law (jog a megfelelő eljáráshoz).⁷

Baur szemmel láthatóan a nyugati polgári társadalom liberális eszméinek, sőt közelebbről az angolszász fejlődésnek megfelelő jogi követelmények meg-létéhez köti a „köz” fogalmát.⁸ Ennek megfelelően lényegesnek tartja a különbözô pártok közötti vita lehetőségét, ahogyan a vita lehetőségéhez köti a közvéleményt D. B. Truman,⁹ William Albigh¹⁰ stb. is. Kérdés, mennyiben támasztja alá a történeti vizsgálat a polgári kutatásnak ezt az eredményét, tehát azt, hogy közvélemény csupán a nyugati társadalom hagyományos — szerintük ma is élő és ható — eszméinek megfelelő társadalomban van. Az a néhány történeti tanulmány, amelyet ezzel kapcsolatban olvashattunk, szinte egyértelműen állítja, hogy a közvélemény fogalma a polgári liberális

⁷ Baur, Jackson: Public Opinion and the Primary Group. American Sociological Review. 1960. 2. sz. 209—210. o.

⁸ A polgári szociológia ilyen törekvéseiben két irányt ismerhetünk fel. Az egyik vonal a „köz” és a „tömeg” közötti megkülönböztetés, amely R. E. Park szociológiájából indul ki. Eszerint a köz olyan társadalmi csoportosulás, amelyben minden tag, közvetett vagy közvetlen módon, aktív érintkezésben van egymással, míg a tömeg olyan emberek összessége, akik egy központi forrásból kiinduló közlés vagy tájékoztatás részesei, és nincsenek egymással aktív érintkezésben. A „köz” tagjai minden tárgyat megvitatnak, s mindenki fel van bátorítva a véleménynyilvánításra, már csak annál a ténynél fogva is, hogy mások is ezt teszik. Ezért a tömegvélemény felszínes, a közvélemény pedig, amely a legkülönbözőbb szempontokat, a legkülönbözőbb kulturális háttérrel rendelkező tapasztalatok eredménye, racionális. A közvélemény tehát stabilabb is, mint a tömegvélemény, és nincs kitéve annyira a propaganda hatásának, noha szintén elég hajlékony. A tömegvéleményre viszont a propaganda nem új tényekkel és szempontokkal, hanem emócionális módon hat. A köz és a közvélemény a tömegtől és a tömegvéleménytől való ilyen megkülönböztetése — amelyet egyébként Rose a szociológia olyan eredményének tart, amelyet feltétlenül érvényesíteni kell a gyakorlati közvéleménykutatások során is (Rose i. m. 210—212. o.) — a „köz” nyilvánvalóan politikai jellegű fogalmából indul ki, és pedig az amerikai társadalom helyi és országos politikai gyakorlatából. Ez a megkülönböztetés azonban elsősorban mégsem történeti tartalmú — abban az értelemben, hogy a köz- és a tömegvéleményt a történeti fejlődés különböző fokához kapcsolva határolná el —, hiszen pl. a tömeget egy mozi közönségével példázza. A közvéleményt elsősorban a vitatás, a véleménykicserélés tudatos folyamatával emeli ki a tömegvéleményből. — A másik út inkább a német szociológiához kapcsolódik, és pedig a közösség és a társadalom (Gemeinschaft und Gesellschaft) megkülönböztetéséhez. E két fogalom kidolgozása Tönnies nevéhez fűződik. Szerinte a közösségben „az emberi akarat teljes egysége uralkodik” (Tönnies, Ferdinand: Gemeinschaft und Gesellschaft. Zweite Aufl. Berlin, 1912., 9. o.), ezzel szemben a társaságban vagy a társadalomban az emberek egymás mellett élnek ugyan, de nem lényegileg összekötve, mint a közösségben, hanem lényegileg elválasztva. S „amíg ott minden szétválasztás ellenére összekötöttek, itt minden kötöttség ellenére elválasztottak maradnak” (uo. 48. o.). Erre az alapvető tételére támaszkodva próbálja azután Tönnies bebizonyítani, hogy az összhang, a szokás, a vallás a közösség, míg a megegyezés, a törvényhozás és a közvélemény a társadalom jellemzője. A közvélemény — mint írja — a gondolkodásmód, valamilyen csoport testületi szelleme, amely, vég-eredményben, a mindennapi élet ügyeit, szükségleteit, egy társadalmi réteg ezekről vallott érdekeit tudatosan észlelő eszméit fejezi ki. (Tönnies, Ferdinand: Kritik der öffentlichen Meinung. Berlin, 1922., 77—78. o.)

⁹ Truman, David B.: The Governmental Process, Political Interests and Public Opinion. New York, 1951., 220. o.

¹⁰ Albigh, William: i. m. 1. o.

eszmekörhöz kapcsolódik. A polgári szociológia képviselői közül J. F. Stahl, Ferdinand Tönnies, újabban pedig Friedrich Lenz is hangoztatja, hogy a közvélemény a „liberális polgárság hatalmi eszköze” vagy „a törekvő polgári gondolkodásmód általánosítása”.¹¹ A közvélemény fogalmának összefüggését a polgári politikai törekvésekkel a marxista szociológia történeti szemlélete eleve felismerte. A. K. Uledov szovjet szociológus 1959-ben megjelent tanulmányában már utal erre a tényre,¹² a magyar irodalomban pedig e tanulmány szerzője kísérelte meg — néhány pontot illetően — ennek az összefüggésnek történeti elemzését elvégezni.¹³ Az említett történeti vizsgálatok eredményeit összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a közvélemény — noha sem maga a kifejezés, s nyilvánvalóan mint jelenség sem csupán a polgári társadalom sajátja — ebben a társadalomban vált először *politikailag jelentős tényezővé*, helyesebben: a polgári liberális ideológiában kapott először és szükségszerűen *társadalmi és politikai hangsúlyt*. Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy régebbi tanulmányozói távolról sem tekintették a közvéleményt valamiféle túlságosan általános, az egész társadalmat átfogó fogalomnak. A. V. Dicey, az angol jogtudomány klasszikusa pl. közvéleményen azon polgárok többségének véleményét értette, akik az adott időben részt vesznek a közéletben, míg jogalkotó közvéleményen, még ennél is szűkebben, csupán azokat a véleményeket, amelyek a törvényalkotás során elhangzanak.¹⁴ Ferdinand Tönnies pedig éppen a társadalmi elithez, az ún. tanult elithez kapcsolja a közvéleményt.¹⁵ S ezek az állásfoglalások még sokkal inkább a valóságot tükrözik — hiszen valóban csak a politikában, a jogalkotásban is kifejeződő közvéleményt vesszük tekintetbe, tehát csak az uralkodó körök állásfoglalását —, mint a közvéleményről alkotott modern polgári nézetek, amelyek ezt a jelenséget differenciátlan egysíkúságban fogják fel.

Az a tény, hogy a közvélemény mint fogalom a polgári liberális ideológiában vált társadalmilag és politikailag jelentőssé, az a tény, hogy mint *politikai fogalom* keletkezett és hosszú ideig így élt a polgári tudományban, megmagyarázza pályafutását is. Hume-tól kezdve Benjamin Constant-on keresztül Hegelig világos, hogy a közvélemény fogalma, a társadalmi-történeti helyzetnek megfelelően, a polgárságnak a hatalomhoz való igényével volt összefüggésben, tehát a fogalom *aktív* hangsúllyal jelentkezett. Még Dicey tanulmányaiban is a közvélemény alkotó jellege — jogalkotó funkciója — dominál. Amikor azonban — mai tőkés társadalomban — a burzsoázia politikai hatalma az osztályon belül is egyre szűkebb körben összpontosul, elsőrendű szükségletté válik a közvélemény *befolyásolásának* folyamata. Ennek megfelelően a szociológia és a politika tudománya érdeklődésének központjában nem a közvélemény áll, mint szociológiai jelenség, mint aktív tényező a politika, a jogalkotás stb. területén, hanem a közvélemény befolyásolhatóságának problémája, és különösen, a „politikai demokrácia” hagyományos

¹¹ Lenz, Friedrich: i. m. 61. o.

¹² Uledov, A. K.: A közvélemény, mint a szociológiai kutatás tárgya. Voproszi Filozofii, 1959. 3. sz. 43. o. (oroszul).

¹³ Kulcsár Kálmán: A közvélemény és a jog. Jogtudományi Közöny, 1961. 5. sz. 266—269. o.

¹⁴ Dicey, A. V.: Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Ninetienth Century. London, 1905. (Itt az 1930-ban megjelent kiadásra hivatkozunk.) 9—10. és 17. o.

¹⁵ Tönnies, Ferdinand: Kritik der öffentlichen Meinung. 77. o.

ideológiájához való ragaszkodástól indítva, a szaporodó tömegközlelési eszközök, a sajtó, a rádió, a televízió, a film stb. használhatóságának kérdése a befolyásolás folyamatában. Világos, hogy ebben a relációban a *közvélemény mint differenciátlan fogalom jelentkezik, háta megett a társadalmilag egységes jelenség fikciójával, s kevéssé kerül előtérbe a közvéleménynek mint szociológiai jelenségnek tartalmi összetétele, struktúrája*. Ha e vonatkozásban folynak is kutatások a polgári szociológiában, ezek elsősorban és szinte kizárólag a közvéleményt alkotó, formáló tényezők felé irányulnak, még mindig a befolyásolhatóság problémájának szintjén. A „köz” fogalmának szinte bárminő definiálása az ebből az aspektusból való kiindulást jelzi. A „köz”, ha a viták lehetőségét, sőt a pártok létét feltételezi is, mégis egységes — és ezzel a közvélemény természetét is ferde beállításba helyező — politikai fogalom.¹⁶ A történeti vizsgálat — ha a fejlődés valóságos folyamatának megfelelően meg is állapítja a közvélemény fogalmának összefüggését a polgári politikai ideológiával — egyben azt is kimutatja, hogy a közvélemény fogalmában a „köz” *nem a valóságot tükrözi*, hanem, a polgári ideológiához való szükség-szerű kapcsolatával, a történeti fejlődésnek megfelelően, sajátos, minden valóban tudományos kutatást akadályozó fikcióvá vált. E fikció mögött távolról sem áll a politikailag szervezett társadalom olyan egyetemessége, amilyent pl. a következő megállapítás kíván leszögezni: „Demokráciában a közös, általánosan elfogadott magatartásokat kifejező közvélemény az alapja a tényleges önkormányzatnak és a szervezett tömegtársadalom általános működésének”.¹⁷ De ugyanez a fikció áll a kereskedelmi közvéleménykutatás gyakorlata mögött is, illetőleg mindkettőnél a köznek, helyesebben az embereknek meghatározott irányba való befolyásolása.

A marxista szociológia számára tehát akkor használható valamilyen, a közvéleményről írott polgári tanulmány, ha kritikával kezdődik, és ez a kritika nem csupán abban az általános megállapításban csúcsosodik ki, hogy a közvéleménykutatás technikájának fejlettsége, különösen a mintavételi eljárás rendkívüli kifinomodása mögött elmaradt a közvéleménynek mint társadalmi jelenségnek ismerete, hanem meg is sejtí vagy felismeri a közvéleménynek s ebből a szempontból a „köz” általánosságának fikció jellegét. Különösen érdekes ez a kritikai szemlélet a már idézett Baur esetében: „A technikai (ti. a kutatási technika —K. K.) fejlődésének a kudarca az

¹⁶ Érdekes módon azok a törekvések, amelyek a polgári szociológiában megkísérlik elválasztani a közvéleményt a politikától, gyakorlatilag ismét oda vezetnek vissza. Itt most nem is olyan kísérletekre gondolunk, mint pl. Alfred Sauvyé, aki egyszerűen felületesebben nevezi a közvéleményt a demokráciához vagy a liberális ideológiához kötő nézetet, és ezt a véleményt végül is nem tudja megindokolni (Sauvy, Alfred: *L'opinion publique*. Paris, 1958., 5. o.) —, hanem a megalapozottabb kísérletekre. Jó példa erre Lenz próbálkozása. Lenz megkülönbözteti a közvéleményt a politikai véleményről. A közvélemény tárgya minden, a társadalmi együttélést lényegesen érintő történés, a politikai vélemény tárgya viszont minden, az állami közösség számára lényeges ügy (res publica) (i. m. 15—16. o.). Az előbbi tehát a társadalmi, az utóbbi viszont az állami létet érinti (i. m. 32. o.). Számunkra különösen a következő megállapítása érdekes: „Csak a totális államban esik össze a közvélemény és a politikai vélemény, mert az államapparátus itt az összes társadalmi viszonyokba behatol, így minden közvélemény politikai vélemény lesz, minden közérdek államérdekké válik” (i. m. 16. o.). Így módon — szerinte — közvélemény csak a nyugati típusú demokráciában lehetséges, tehát továbbra is politikai fogalom marad, éspedig, ahogyan később Lenz maga állítja, a liberális demokrácia ideológiájának részeként.

¹⁷ Meier, N. C.—Saunders, H. W.: i. m. 111. o.

elmélet ösztönzése tekintetében a statikus és a nominalista hajlandóság következményével járt, ami implicite benne van kutatási módszereink legtöbbszörében. A felvételek szokásos keresztmetszeti elgondolása elkerülhetetlenül statikus képet ad a közvéleményről, mialatt az elmélet az időhöz kötött fejlődését hangsúlyozza.” Ezek a felvételek olyan képet adnak a közvéleményről, mintha ennek változása pusztán számokban kifejezhető volna, és figyelmen kívül hagyják a komplex voltát, azt, hogy a „köz” olyan jelenség, amely szervezeteket, csoportokat, pártokat és rétegeket tartalmaz, amelyek mindegyike rendelkezik a saját tömegével, befolyásával, hatalmával. „A közvéleménykutatások általában változatlanul úgy adják meg a közvéleményt, mint a tömegvélemény keresztmetszetét”,¹⁸ míg az elmélet már eljutott odáig, hogy „azoknak a nézeteknek és állásfoglalásoknak összességéből áll, amely azokhoz az egyénekhez jut el, akiknek a közvéleménynek megfelelően kell cselekedniük”.¹⁹ Bár ebben a — Herbert Blumer-től eredő, de Baur által is elfogadott — meghatározásban is kísért még a polgári fikció a közvéleménynek bizonyos politikai cselekvést meghatározó jellegéről, mégis a „köz” fogalma már nem annyira általános és egyetemes. Itt a közvélemény már differenciáltnak tűnik, s ebben a differenciáltságban benn rejlik a rétegek, csoportok meghatározó jelentősége is. Ezután jut Baur arra a kétségtelenül helytálló megállapításra, hogy az elfogadott nézetnek — a társadalmi tény voltából eredő — kényszerítő ereje arra mutat, hogy a közvélemény jelentős meghatározói lehet megtalálni a csoportrésztételben és a státusban.²⁰ Ez a felismerés vezeti Baurt a csoportok, sőt, közelebből, az ún. primér jellegű csoportok jelentőségének hangsúlyozására a közvélemény kialakításában.

A polgári szociológiának ez a, hogy úgy mondjuk up-to-date eredménye, amely szükségszerűen a szokásos polgári közvéleménykutatások bírálatához kapcsolódik, jelenti azt a momentumot, amelyet a marxista kutatás is hasznosíthat. S ezen a ponton, ahol az eddigi polgári vizsgálatok — egy-két kivételtől eltekintve — abbahagyták a kutatást, nyugszik a valóban szociológiai megközelítésnek, a „közvélemény” társadalmi struktúrája megismerésének lehetősége.

II.

A közvéleményről eddig kialakított marxista fogalommeghatározások nagyjából jelzik az említett szociológiai megközelítés útját is. Sőt, éppen a fogalommeghatározás fejlődéséből világosan kitűnik, hogy a marxista szociológia meghaladja az egységes „köz” fikcióját, ahogyan természetesen a maga korlátozott jelentőségének megfelelően értékeli a közvéleménynek a liberális politikai ideológiában elfoglalt helyéből következő sajátosságait is.

Sajnos, a közvéleményt illetően nem rendelkezünk sok marxista fogalom-meghatározással. A meglevő kevés is elsősorban a logikai értékelés útján haladt, így haladja meg a polgári kutatásokat is. (A kevés számú empirikus vizsgálat pedig inkább csak igazolta a fenti módon kialakított meghatározás egyes elemeit.)

¹⁸ Baur, J.: i. m. 211. o.

¹⁹ Blumer, Herbert: Public Opinion and Public Opinion Polling. American Sociological Review. 1948. okt. 545. o.

²⁰ Baur, J.: i. m. 211. o.

Illusztrálásul idézünk egy-két marxista fogalommeghatározást: „A közvélemény eszmei síkon fejezi ki azt, ami reálisan nyilvánul meg a nép társadalmi és gazdasági életének egész menetében”,²¹ olvashatjuk az egyik, meglehetősen általános meghatározást. Ennél jóval konkrétabb, de még mindig eléggé általános Uledov első meghatározása, amely szerint a közvélemény olyan ítéletekből áll, amelyekben kifejeződik a társadalmi élet egyik vagy másik jelenségének értékelése, és az embereknek az e jelenségekhez való viszonyuk. A közvéleményt alkotó ilyen ítéletek specifikuma abban áll, hogy a társadalmi élet tényeit, eseményeit és az emberek tevékenységét értékelik.²² A specifikum hangsúlyozására itt különösen azért került sor, mert Uledov a fenti meghatározást tartalmazó tanulmányában a közvéleményt még a társadalom tudatának meghatározott *részeként* fogta fel. Újabb tanulmányában már jelentős lépést tesz előre, amikor rámutat, hogy a közvélemény a társadalmi tudat *kifejeződésének* sajátos formája. Ez közelebbről azt is jelenti, hogy a politikai ideológiának, a jogtudatnak, az erkölcsi és más nézeteknek a társadalomra gyakorolt hatása részint a megfelelő intézmények rendszerén, részint pedig a közvéleményen keresztül válik valósággá.²³ Ha a leírtakhoz hozzászámítjuk még azt az Uledov által felismert további jellegzetességet, hogy a közvélemény nem jelenik meg a nézetek elméletileg kidolgozott rendszereként, mint pl. a politikai ideológia vagy a filozófia, akkor már valamivel konkrétabban is körülírhatjuk a közvéleményt mint társadalmi jelenséget. Idáig jutott el a jelen cikk szerzője is egy régebbi tanulmányában: „A közvélemény a társadalmi tudat sajátos kifejeződése egy bizonyos társadalmi problémával kapcsolatban, amely egyúttal értékeli a társadalom tényeit, sőt magát a társadalmi tudatot, illetőleg a társadalmi tudat más kifejeződési formáit, pl. a különböző intézményeket, legalábbis az adott probléma vonatkozásában.” Sajátos megnyilvánulásának pedig azért neveztük, mert: „A vonatkozó jelenségtől és problémától függően jó néhány olyan társadalmilag meghatározott tényező kerülhet előtérbe az értékelés folyamatában, amelyek, noha társadalmilag meghatározottak, mégis velük kapcsolatban eseti, s csoportjelleggel bár, de az objektív folyamatokkal a társadalmi tudat általánosságával szemben ható szubjektív értékelések, érzelmek, szokások stb. juthatnak kifejezésre.”²⁴

Ez a meghatározás — bár távolról sem fogja össze a közvélemény jellegzetes szociológiai tartalmát és struktúráját, s bizonyos fókig még kísért az egységes közvélemény fikciója is, illetőleg nem bontja fel eléggé a vélemény tartalmát — már jelzi a kutatás útját, midőn a differenciálódás lehetőségeire és részben az okaira is utal. Ha pedig megkíséreljük összefogni a közvéleménynek mint társadalmi jelenségnek azokat a sajátos elemeit és jellegzetességeit, amelyeket részben már a marxista kutatások állapítottak meg, részben pedig a polgári szociológia objektíve is hasznosítható eredményeinek tekinthetők, amelyek tehát meghaladják a közvéleménykutatás gyakorlatának technikai szintű „eredményeit” és fiktív feltételezéseit, akkor látjuk: ezek

²¹ *Sztruminszkij, V. J.: Bevezető Usinszkij, K. D.: A nevelés kérdései* (Bp., 1957.) c. művéhez. 15. o.

²² *Uledov, A. K.: i. m. 47. o.*

²³ *Uledov, A. K.: Szocializmus és közvélemény. Voproszi Filozofii. 1960. 6. sz. 31. o.*

²⁴ *Kulcsár Kálmán: i. m. 270. o.*

a vonások aláhúzzák a követni szándékozott út helyességét, illetőleg maguk is az említett irányba mutatnak.

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy a közvélemény a maga differenciáltságában sem állandó. Nemcsak abban az értelemben nem, hogy gyorsan változik és — ahogyan erre a polgári kutatók utalnak — a felületesség, a hirtelen állásfoglalás és a kritikátlanság jellemezhetik,²⁵ hanem abban az értelemben sem, hogy olyan általános állapotjellegű lenne, mint pl. a — bár fejlődő és változó — társadalmi tudat. A közvéleményt ugyanis nem csak a kidolgozatlanság jellemzi, hanem az is, hogy csupán bizonyos problémákkal, jelenségekkel stb. kapcsolatban nyilvánul meg. Éppen ezért nem lehet az egyéni vélemények differenciátlan keresztmetszetét közvéleménynek felfogni. A polgári szociológia kétségtelenül helytálló eredményét foglalta össze Berger, amidőn megállapítja: „közömbös problémával kapcsolatban nincs vélemény”.²⁶ Ehhez a megállapításhoz hozzátehetjük: ha mégis meg nyilvánulnak vélemények közömbös problémával kapcsolatban, pl. úgy, hogy a kutatók kérdőívei erőszakolják ki, ezek még nem alkotnak közvéleményt, hanem valóban nem többek az egyéni vélemények keresztmetszeténél. Nem ok nélkül utal ugyanis Lambrecht annak fontosságára, hogy a kérdéssel megtudakolni kívánt vélemény fennállott-e már vagy csak éppen a kutató kérdése teremtet-e meg.²⁷ Az interjuszituációban keletkezett válasz ugyanis nem minden esetben viseli magán a társadalomban kialakult és sokféle tényező által formált közvélemény jellegzetességeit, noha társadalmilag szintén meghatározott, sőt képet adhat a társadalmi tudat általánosságáról vagy arról, hogy az adott egyén tudatát mennyire formálták a saját körülményei a társadalmi tudat általános állapotához.²⁸ Jelentősége nem azonos a közvélemény *szociológiai* jelentőségével.

Ez az egyébként erősen leegyszerűsített gondolatmenet csak arra volt alkalmas, hogy a véleménytípusok különbségére rámutathassunk. A közvélemény problémáját sokkal finomabban közelíthetjük meg, ha a marxista filozófia és szociológia ismert formuláját, az általános-különös-egyesnek a valóságot differenciáltan kifejező relációját hívjuk segítségül, amelynek alkalmazása nélkül a társadalom jelenségeinek dialektikája alig lenne érthető és ábrázolható. Problémánk tekintetében is határozott jelentősége van ennek a relációnak. Eddig elsősorban a közvélemény akut, adott problémával összefüggő, de differenciált jellegét hangsúlyoztuk, szemben azzal a véleménytípussal, amelyet mint az egyéni vélemények keresztmetszetét jelöltünk meg. Az általános-különös-egyes viszonyán keresztül válik világossá, hogy a közvélemény nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is differenciált jelenség, amellyel kapcsolatban a „közvélemény” kifejezést csak bizonyos leegyszerűsítéssel alkalmazhatjuk. A társadalom tudati állapotának megfelelően ugyanis a legkülönbözőbb kérdésekkel összefüggésben kialakul

²⁵ Vö. Tönnies, Ferdinand: Kritik der öffentlichen Meinung. 245—249. o.

²⁶ Berger, M. G.: L'opinion publique, phénomène humain. L'opinion publique. Paris, 1957., 16. o.

²⁷ Lambrecht, Stefan: Die Soziologie. Aufstieg einer Wissenschaft. Ein Leitfaden für Praxis und Bildung. Stuttgart—Degerloch, 1958., 190. o.

²⁸ Ez természetesen csak akkor következhet be, ha maga a kutatás már nem befolyásolta eleve a kialakuló véleményeket. Arra, hogy a választ hogyan befolyásolhatja a kérdés megfogalmazása, tanulságos példákkal szolgál: Hofstätter, Peter: Einführung in die Sozialpsychologie. Stuttgart, 1959., 141—143. o.

vélemény, amely bizonyos fokig rejtett és, a társadalom tudatának megfelelően, általános. Ez a vélemény nyilatkozik meg pl. az interjú során feltett elvontabb kérdéseknél, olyanoknál, amelyek tartalma a feltevésig kifejezetten esetleg ki sem formálódott a megkérdezett egyénben, és eddig válasza sem volt tudatos, noha esetleg benn élt egész magatartásában. Ezt a típusú véleményt társadalmi véleménynek neveznénk. Ennek a társadalmi véleménynek általánossága van jelen az egyéni véleményekben is, annak a viszony-nak megfelelően, amelyben az általános és az egyes van egymással. Ezért ismerhető meg a társadalmi vélemény az egyéni vélemények keresztszetszetéből, amelyből — megfelelő mintavétel útján — kiküszöbölhetők az egyes esetleges vonásai. A különös mint „reális közvetítő tag” sajátos helyzetet foglal el ebben a relációban. A különösen jutnak kifejezésre azok a tényezők, amelyek a társadalom általánossága és az egyén egyedisége között, de mindkettőhöz kapcsolódva, mint csoporttényezők értékelhetők. Ezek elsősorban olyan problémákkal, jelenségekkel kapcsolatban nyilvánulnak meg, amelyek az adott csoportérdeket érintik, és amelyekkel kapcsolatban elsősorban — bár távolról sem kizárólag — e tényezőkön keresztül válik állásfoglalássá, vagyis a szűkebb értelemben vett közvéleménnyé a latens társadalmi vélemény.

Mielőtt ebből a meglehetősen séma szerinti ábrázolásból a középső tagot, a szűkebb értelemben vett közvéleményt — amelyet inkább nevezhetnénk csoportvéleménynek — kiragadva közelebből megvizsgálánk, az elmondottakat egy példával szeretnénk megvilágítani. A példát az 1960. évben Dunaújvárosban lefolytatott kísérleti szabadidővizsgálat során feltett kérdésekből választottuk ki. A vizsgálat során egyes kérdések a kikérdezett véleményét tudakolták pl. arról, hogy „mi a boldog élet tartalma”, „van-e, amiért életét áldozná”, „van-e igazi szerelem és barátság”, „dolgozzék-e a feleség” stb.²⁹ A feltett kérdések közül azok, amelyek nem jelentenek akut társadalmi problémát (pl. mi a boldog élet tartalma stb.), az egyéni vélemények keresztszetszetében megnyilatkozó társadalmi véleményt váltottak ki, az általános és az egyes relációjának bizonyos mennyiségi szintjén, a különshöz kapcsolódó tényezőket kevésbé fejezve ki; míg a „dolgozzék-e a feleség” kérdésre adott válaszokban közrehatottak azok a csoporttényezők, amelyek a női munkának — szűkebben: a feleség munkájának — akut problémájával kapcsolatosak. A női munka ugyanis ma is társadalmi probléma, ha nem is mindenben olyan jelleggel, mint akár egy fél évszázaddal ezelőtt. Ez olyan probléma, amelyre a vonatkozó közvélemény egészen közvetlenül is hatás-sal van.³⁰

²⁹ Lásd: Szántó Miklós: Egy kísérleti felmérés módszertani tapasztalatai. Magyar Filozófiai Szemle. 1961. 3. sz. V. évf. 373. o.

³⁰ Érdekes lenne az említett vizsgálat alkalmából megnyilvánuló közvélemény tényleges hatását lemérni Dunaújváros (Sztálinváros) tényleges női foglalkoztatottságának alakulásában. Az említett kísérleti vizsgálat során kapott válaszok 51%-a ugyanis azt a véleményt fejezte ki, hogy a feleség ne dolgozzék. Mármost az 1960. évi népszámlálás adatai szerint a női keresők országos aránya az összes keresők 36,2, illetve az összes nők 37,2 %-a. Ugyanezek az adatok Dunaújvárosban 31,5, illetőleg 40,5 %. Ha figyelembe vesszük, hogy Dunaújvárosban a nők aránya jóval kisebb az országos átlagnál, akkor kiderül, hogy a foglalkoztatottságuk aránya viszont magasabb az országosnál, noha alacsonyabb az országos városi átlagnál. A városban a hajadonok száma 5662, a házasságban élő nők 7208, az özvegyeké és az elváltaké 1120 volt. Ezekből a kategóriákból tevődik össze a nő keresők 5669 főt kitevő száma. Így a családi állapot szerinti összetételből kb. kitűnik, hogy aligha folytatott termelőmunkát

A véleményítípusok megkülönböztetésének szociológiai jelentősége első-sorban abban áll, hogy a szűkebb értelemben vett közvélemény, differenciáltságában igazában csoportvélemény, az egyén felé mint objektív tény és ilyen módon mint magatartását irányító vagy befolyásoló tényező jelentkezik. Az egyéni véleményben kisebb-nagyobb általánossággal, az egyediséghez kapcsolódó szubjektív tényezők által befolyásoltan tükröződő társadalmi vélemény magatartást alakító szerepe viszont az adott egyén vonatkozásában általában szubjektív jellegű. Az emberi tudat társadalmi meghatározottságából következik azonban, hogy az egyén, a társadalom vagy a társadalom egy kisebb-nagyobb részének a saját magatartását irányító vagy a saját állásfoglalását kiváltó véleményét és normáit nem mindig érzi külsőnek vagy objektívnek. A norma vagy a vélemény külső kényszerítő erőként általában akkor jelentkezik, ha az egyén tudati állapotából — sajátos életfeltételei (amelyek elsősorban vagy sok tekintetben csoportjellegűek) vagy személyi adottságai folytán — más magatartás következne. Ily módon az egyéni véleményben tükröződő társadalmi vélemény, ebben a vonatkozásban, sok esetben azonosnak tűnik a közvéleménnyel, noha a közvéleményt nem lehet az egyéni vélemények mechanikus összességének tekinteni. A közvélemény mint objektív társadalmi tény tehát — az egyén számára objektív jellegét nem tudatosítva —, mint szubjektív vélemény is jelentkezhethet, sőt, differenciáltságából következően, egyes vonatkozásokban elsősorban így jelentkezik.

E jelenség magyarázatát a közvélemény differenciált volta adja meg. Erre a differenciáltságra már többször utaltunk, de bővebben még nem elemeztük, holott éppen ez az, amely a szűkebb értelemben vett közvélemény fiktív „köz” jellegét megszünteti, csoportokhoz köti; illetőleg, bizonyos esetekben, a társadalmi viszonyok alakulásának megfelelően, a tényleges „köz” a differenciáltságra vezető tényezők háttérbe vonulásával veszíti el a fikciójellegét.

III.

A polgári szociológia és politika tudománya, egészen a legújabb időkig, nagyrészt nem ismerte fel a közvélemény differenciáltságának valóságát, másrészt pedig, ha ez a felismerés meg is történt, nem vonta le a megfelelő következtetéseket. Ez a tény is a fogalom, illetve társadalmi tartalma történeti fejlődésével függ össze. Amíg ugyanis a közvéleményt kizárólag politikai fogalomként kezelték, és ténylegesen nem kutatták, a liberális eszmekörnek megfelelően, csupán elvont, ideológiai jelentősége volt. Ebben a relációban a közvéleményt vagy alakatlan, de egységes jelenségnek, vagy az uralkodó véleménynek, vagy pedig — ehhez kapcsolódva — az uralkodó eszmei áramlatnak tekintették. S ez a felfogás különösen akkor hangsúlyozódott, midőn a közvéleményt a joghoz kapcsolták. „Minden vélemény arra irányul, hogy joggá váljék”³¹ — mondotta O. W. Holmes. „A közvélemény a jog forrása; az az erő, amelytől a jog mint támaszától függ. Amidőn a közvélemény kikris-

a dunaújvárosi házas nők 51%-a. A lakosság származás szerinti összetétele — igen sok a volt falusi, parasztból lett munkás — is magyarázhatja a feleség termelőmunkáját elutasító véleményt, bár a tényleges foglalkoztatottságot ez a vélemény csak részben határozhatja meg. A legfontosabb tényező a munkaalkalom.

³¹ Holmes, Oliver: *Wendell dissenting in Lochner v. New York*. 198. US. 45 (1905.)

tályosodik, írott vagy íratlan joggá válik” — olvassuk Emory Bogardusnál³² stb. A közvéleménynek ilyen, kétségtelenül politikai értelmezésű felfogása azután amellet, hogy vagy az egység fikcióját erősíti, vagy csak az uralkodó véleményt tartja közvéleménynek,³³ magát a fogalmat szűkíti le. A fogalom leszűkítésének veszélye azonban nem jelentkezik szükségképpen csak a polgári kutatásokban. Jovan Gyorgyevič belgrádi egyetemi tanár pl. a közvélemény lényegének azt a, szerinte, eleve meglevő vonását tartja, hogy jogként való kifejeződésre, törvénnyé válásra törekszik: „A... közvélemény oly nagyszámú embernek, amennyi lehetséges, az általános kérdésekről alkotott, társadalmilag feltételezett véleménye, amely nyilvánvalóan fejeződik ki, és nemcsak a közügyek befolyásolására törekszik, de részvételre is, azaz arra, hogy politikailag hatékonyra, törvénnyé váljék.”³⁴ De találunk ilyen színezetet Uledov tanulmányának abban a részében is, ahol a közvéleményről mint a társadalomnak a társadalmi élet specifikus problémái gyakorlati megoldásáról alkotott ítéletéről ír.

A közvélemény differenciáltsága a társadalmi lét, a társadalmi tudat, az érdekek és az érdekek felismertségének differenciált voltán nyugszik. Ez a négy momentum, természetesen, nem független egymástól, és egységesen hat a társadalom bizonyos tagozódásának folyamatában. A társadalmi tagozódásban, az osztályok és a legkülönbözőbb csoportok képződésében az alapvető faktor, természetesen, a társadalmi lét és a belőle fakadó érdek. Az említett négy tényező azonban az emberek egyes csoportjai számára kisebb-nagyobb jelentőséggel már eleve differenciált, és a történeti fejlődés folyamán egymással való kapcsolatukban is szükségképpen differenciálódik.

A társadalmi létből következő alapvető életfeltételek és a belőlük fakadó alapvető pl. osztályérdekek szerinti csoportképződésen túlmenő, másodlagos jellegű csoportok kialakulásának nemcsak a másodlagos érdekek a tényezői, hanem a csoport és a vélemény differenciáltságát nagymértékben befolyásolja a már említett *történeti elem*. A marxista szociológia egyik alap-tétele a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának történetisége, de esetenként a polgári szociológiában is találkozunk — éspedig éppen a közvéleménnyel összefüggésben — a történeti elemnek e viszonyban való értékelésével. Friedrich Lenz, aki a közvéleményt arra a viszonyra vezeti vissza, melyben létünk és tudatunk van, arra is rámutat, hogy ez a viszony történeti folyamat.³⁵ Lenz azonban — bár a közvélemény kategóriájának történeti megértésére törekszik — ezt az állásfoglalását nem értékesíti konkrétan a közvélemény differenciáltságának problémájában. Rámutat ugyan arra, hogy a vélemény és a közvélemény is az érdekekhez kapcsolódik,³⁶ és arra is, hogy ez az érdek csoportérdek,³⁷ nem vonja le azonban az igényelt történetiség következményeit ebben a relációban. Nem vitás ugyanis, hogy az *érdekek*, akár az alapvető társadalmi viszonyokból fakadó létfeltételekhez kapcsolódó érdekek, akár, az ezekhez viszonyítva másodlagos érdekek és a társadalmi

³² Bogardus, Emory: Sociology. New York, 1938.

³³ Pl. Dicey említett álláspontja: i. m. 9—10. o.

³⁴ Djordjevič, Jovan: Le problème de l'opinion publique dans la démocratie sociale. — L'opinion publique. 405.o.

³⁵ Lenz, Friedrich: i. m. 7. o.

³⁶ Uo. 225. o.

³⁷ Uo. 226. o.

tudat kapcsolata valóban történetileg és sok más tényező által befolyásolt. A társadalmi tudat maga is differenciált, és ebben a differenciáltságban nem ritka, hogy az egyénhez közelebb álló, bár csoportjellegű tudattartalom érvényesülése elhomályosítja az alapvető létfeltételekhez vagy más csoport érdekeihez kapcsolódó tudattartalom hatását;³⁸ *a közvélemény kialakulásában az az érdek kerül előtérbe, amelyet a közvéleményt kiváltó adott probléma közelebbről érint.*

A vélemények ilyen érdekhez kötött differenciáltsága tehát számos tényező hatására alakul, és nagyon sokszor előfordul, hogy ezek a tényezők megnehezítik vagy akár lehetetlenné is teszik az érdekelismerést. Rubinstein szovjet pszichológus állapította meg az emberi tudatról — amely gyökereivel a személyiség társadalmi létébe nyúlik —, hogy nemcsak teoretikus és kognitív, hanem morális tudat is.³⁹ A társadalmi tudat morális elemét azonban, amelyet alapvetően a társadalmi lét határoz meg, szintén viszonylag önálló történeti fejlődés jellemzi, s ez az egyes társadalmi csoportok, sőt az egyes individuumok tudatának morális elemére is áll. Louis Aragon szép mondatára utalunk itt: „A férfiak és a nők nem csupán múltjuk hordozói, egy világ örökösei, nem csupán egy sereg cselekedetért felelősek, hanem a jövőendő magvai is.” (A Nagyhét.) Ugyanezt a pszichológia nyelvén Rubinstein úgy fejezte ki, hogy az egyén a társadalmi-történeti fejlődés hordozója.⁴⁰ S ez a tény nem csupán azt jelenti, hogy a társadalmi-történeti fejlődés konkrétan az egyéneken keresztül megy végbe, hanem, ennek mintegy tükörképeként, azt is, hogy az emberi tudat — akár az egyén, akár egy csoport, akár pedig a társadalom tudata, hiszen mindezek dialektikus összefüggésben vannak egymással — történetileg „terhelt”, tehát kisebb-nagyobb részben *magában hordja a múlt viszonyainak megfelelő elemeket, s saját fejlődésének felhalmozódott vonásait is.* Ez a történetiség különösen jellemző a morális, tehát értékelő tudatra. A társadalmi helyzet és a belőle fakadó érdek felismerése és értékelése tehát ebből a szempontból is történeti.

Lássunk azonban néhány példát a különböző csoportok létfeltételeinek hatására a véleményformálódásban. Az 1948. évi amerikai elnökválasztás alkalmával a New York egyik körzetében lefolytatott vizsgálat eredményeinek vallási és etnikai (néhány esetben a kettő egyet is jelentett) mutatók szerinti bontása ebből a szempontból érdekes tanulságokkal jár. A vizsgálat ugyanis kimutatta, hogy az etnikai és a vallási kisebbségek csoportjai aránytalanul nagymértékben támogatták a demokrata pártot. A demokratákra szavazott pl. az olasz-amerikaiak 82, a négerek 81, a zsidók 67 és a katolikusok 65%-a. További mutatók bevezetésével a vizsgálat arra is rámutatott, hogy ezekben a csoportokban — egyebek között kisebbségi helyzetükből is következően — igen nagy az etnikai vagy a vallási alapú összetartó erő, és a csoportokon belül is azok szavaztak elsősorban az említett módon, akik éppen a csoporttal kapcsolatos tényezőket tartják a legfontosabbnak. Pl. azon katolikusok közül, akik a vallási csoportot, a vallási hovatartozást vélték a legfontosabbnak, a demokratákra szavazott 66%, míg azok közül, akik nem a vallási

³⁸ Lásd: Kulcsár Kálmán: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Bp., 1961., 132—138. o.

³⁹ Rubinstein, S. L.: Grundlagen der Allgemeinen Psychologie. Berlin, 1958., 834. o.

⁴⁰ Uo. 20. o.

csoportot jelölték meg legfontosabbnak, csak 58%.⁴¹ Ez a példa több szempontból is érdekes. Abból a tényből, hogy négy, kisebbségi helyzetben levő csoport nagy többsége a demokrata párt győzelmét kívánta, mindenekelőtt az következik, hogy ezek a csoportok, saját belső zártságuk és ebből is fakadó konzervativitásuk ellenére, alapvető érdekeik számára egy liberálisabb párt uralkodó helyzetét látták kedvezőbbnek. Itt tehát nem az az érdekes — ami egyébként szinte általános —, hogy a nem uralkodó helyzetben levő kisebbségnek mindig a liberálisabb program és politikai gyakorlat felel meg, hanem az, hogy saját konzervativitásuk ellenére formálódott ki ez a véleményük. Hiszen ahol a katolikusok vannak többségben és a vallás még komoly társadalmi tényező, a saját vallásukat társadalmilag is komolyan vevő katolikusok a konzervatív politikát folytató katolikus pártokat támogatják. Ez az állásfoglalás egyébként éppen esetleges uralkodó helyzetükből következik (pl. Olaszországban), ahogyan az ismertetett vizsgálat esetében éppen kisebbségi helyzetük indította őket a liberálisok melletti állásfoglalásra. Figyelemre méltó az is, hogy a csoportot legfontosabbnak tartók, tehát vele leginkább azonosulók álláspontjában tudatosodik leginkább a kisebbségi helyzetből következő vélemény.

Rendkívül tanulságos azonban a különböző jellegű csoportok véleményének differenciálódása egy nyugatnémet vizsgálat eredményeiben is. Ez a vizsgálat azt a kérdést tette fel, hogy a megkérdezett a négy alapvető emberi jog közül melyiket tartja a legfontosabbnak. A válaszokat — amint a Friedrich Lenz nyomán közölt⁴² táblázatból látható — több, elsősorban demográfiai jellegű mutató szerint csoportosították. A feltett kérdés ugyan kissé spekulatív jellegű, a rá adott válaszok közvéleményjellegét az adja meg, hogy éppen Nyugat-Németországban folyt le a vizsgálat. Ott pedig az emberi jogoknak — különösen tekintettel az elmúlt náci uralom eseményeire — ilyen spekulatív formában is van bizonyos társadalmi probléma jellegük.

Abból a tényből, hogy a vizsgálat a nyugatnémet társadalomban zajlott le, sok tekintetben sajátos volta is következik. Ám éppen ezek a sajátosságok teszik alkalmassá arra, hogy a közölt eredmények a véleményalakulás néhány érdekes jellemzőjét bemutassák. Ezek a jellegzetességek annyira kézenfekvők, hogy bárki kommentár nélkül is leolvashatja őket az adatokról. Csak néhányukra hívjuk fel a figyelmet a következőkben. A vizsgálat ismételtsége lehetővé tette annak megfigyelését, hogyan alakul a közvélemény a feltett kérdéssel kapcsolatban. Nem egészen három évre terjedő időkülönbségről van szó, mégis érdekes jelenségekkel találkozunk. Megfigyelhető pl., hogy ahogyan múlik az idő a náci uralom és a háború félelemmel teli időszakai után, és ahogyan telnek az évek a háború és a háború utáni idők sokféle szükséglet látott periódusát követően, úgy válik jelentéktelenebbé (mert megszokottabbá) az emberek véleményében a félelemtől és a szükségtől mentes élet szabadsága, és növekszik a politikai élet napi valóságához kapcsolódva pl. a véleménynyilvánítás jogának fontossága. A meglehetősen jólétben élő nyugatnémet társadalom viszonyai elterelték a közfigyelmet a közvetlen anyagi léthez és létbiztonsághoz fűződő jog fontosságáról. Érdekes azonban,

⁴¹ Suchman, E. A.—Menzel, H.: The Interplay of Demographic and Psychological Variables in the Analysis of Voting Surveys. — Lazarsfeld, P. F.—Rosenberg, M.: The Language of Social Research. A Reader in the Methodology of Social Research. Glencoe, Ill., 1957., 148—150. o.

⁴² Lenz, Friedrich: i. m. 322. o.

A vizsgálat időpontjai, a vizsgált személyek neme, kora foglalkozási csoportja	%	A kért véleménye szerint				
		valamennyi fontos, különbséget nem tud tenni %	legfontosabb a			
			vallás-szabadság %	vélemény-nyilvánítás szabadsága %	félelemtől való mentesség %	szükségtől való mentesség %
1949 július	100	10	12	26	17	35
1951 július	100	6	17	38	14	25
1952 január	100	10	15	36	14	25

Az 1952. januári vizsgálat megoszlása nemek szerint

Férfiak	100	7	9	45	14	25
Nők	100	13	20	28	14	25

Korcsoportok szerint

16—29 év	100	14	10	36	16	24
30—49 év	100	8	14	39	15	24
50—64 év	100	9	18	35	11	27
65 éves és idősebb	100	9	28	24	12	27

Foglalkozási csoportok szerint

Munkás	100	13	10	36	12	29
Alkalmazott	100	7	10	41	19	23
Közhiv. és alkalm.	100	2	14	50	18	16
Önálló és szabad foglalkozású ...	100	5	9	47	21	18
Önálló paraszt	100	12	31	28	13	16
Mezőgazdasági munkás	100	12	18	27	13	30
Járadékos	100	8	24	25	12	31

hogy ugyanez a probléma már másként fest bizonyos korcsoportoknál és egyes foglalkozási ágaknál is. Az idősebb és az öreg emberek léte a tőkés társadalomban már problematikusabb, így alapvető érdekük a szükségtől mentes élet biztosítása. Ez tükröződik véleményükben is, azzal együtt, hogy múltbeli tapasztalataik — amelyek ebben a vonatkozásban sokkal élénkebben az ifjabb korosztályokénál — is erre a véleményre indítják őket. Jellemző az is, hogy a szükségtől mentes élet joga az ipari és a mezőgazdasági munkásoknál, valamint a többnyire járadékból élő idősebeknél a legfontosabb, és legkevésbé az az önálló mezőgazdák, valamint az állami tisztviselők és alkalmazottak viszonylag stabil körülmények között élő rétege számára. A véleménysszabadság a politikailag aktívabb korú csoportok és a politikai mechanizmus alkalmazottai számára értékes elsősorban, míg kevésbé érinti a mezőgazdaságú foglalkozásúakat és az idősebb korcsoportot képviselő járadékosokat. Az évek növekedésével együtt növekszik a vallásszabadság szubjektív fontossága is, amely egyébként jóval nagyobb a nőknél, mint a férfiaknál, és kiugróan magas arányú a mezőgazdák csoportjában, szemben a társadalom összes többi rétegével.

A feltett kérdések bizonyos spekulatív jellege, s az egyén adott napi problémáitól való bizonyos távolságuk lehetővé tette, hogy a válaszokban — szinte minden csoportot illetően — a társadalmilag általános státus viszonyai nyilatkozzanak meg. Más vizsgálatok is alátámasztják, hogy pl. a tőkés társadalomban a nők részvétele a politikai életben, akár csak az egyszerű válasz-

tásokon is, jóval a férfiak aránya alatt marad,⁴³ így azután — természetesen a választások eredményével is — „dokumentálható”, hogy kevesebb nő véleménye szerint elsőrendű fontosságú a véleménynyilvánítás szabadsága. Nem kétséges, hogy minél konkrétabb az a probléma vagy jelenség, amellyel kapcsolatban a közvélemény kialakul, minél inkább érinti egyik vagy másik csoport érdekeit, illetőleg a sok szorosabb és lazább csoportban élő ember valamelyik csoporthoz való tartozásának minőségét, annál inkább kerülnek előtérbe a véleményformálódás folyamatában is az adott csoport érdekei, illetőleg az egyént az adott csoporthoz fűző érdekek. A szocialista társadalom egyes politikai problémáinak megoldása kapcsán kialakult vagy a megoldásra irányuló közvéleményt pl. jóval kevésbé befolyásolja az a tény, hogy a lakosság nemileg tagozódik, mint az, hogy a társadalom még osztályokra oszlik, sőt még élnek a volt uralkodó osztály maradványai. Ezzel szemben az alkoholizmussal mint élő társadalmi problémával kapcsolatban kialakult közvéleményben már érezhető a nemi státus bizonyos különbözősége. A nőnek a családon belül elfoglalt helyzetéből következik, hogy a családot érintő társadalmi problémák értékelésében ez a minősége kerül előtérbe, elhomályosítva pl. osztályhelyzetét vagy mint bizonyos munkakört betöltő dolgozónak ezzel összefüggő létfeltételeit stb. Ez a tény világosan megnyilvánul napjainkban, pl. abban a szervezett és spontán női társadalmi véleményben, amely egyes, a családvédelmet érintő jogszabályokkal kapcsolatban alakult ki, illetőleg ilyenek megteremtésére indított stb. Bőven idézhetnénk még hasonló példákat. Így az új KRESZ tervezetéről a sajtóban és a különböző munkáskollektívákban lefolytatott vitákban jelentkező közvéleményben elsősorban az embereknek mint gépkocsivezetőknek, mint közlekedési rendőröknek s, kisebb részben, mint gyalogjáróknak érdeke és, ennek folytán, véleménye nyilatkozott meg, és ez az egy tényező szorította háttérbe a többi csoportminőséggel esetleg adott tényezőt. Ebben az esetben a közvéleményként ismert vélemény jobbára a járművek vezetőinek, illetőleg a közlekedésben más módon szakmailag is közvetlenül érintettek véleménye, és alig az általános értelemben vett „köz”-é, mert a közlekedés rendje az említetteken kívül kevés ember érdekeit érinti problémaként, lényegileg mindegy számukra, hogy milyen előírásoknak megfelelően közlekednek. (Ahogyan a viták során elhangzott „gyalogos” vélemények többsége is, jellemző módon, valamilyen sajátos minőség kapcsán tört felszínre. Pl. idős emberek, kisgyermekes szülők, iskolai nevelők nyilatkoztak.) De még közelebb mehetünk a mindennapi élethez. Egyes autóbusz- vagy villamosmegállóhelyek megszüntetése, mint a közlekedéssel összefüggő kérdés, bizonyos tekintetben társadalmi probléma. Az intézkedéssel kiváltott közvélemény azonban egyoldalúan nyilatkozott meg, illetőleg azoknak a véleményét jelenti, akiket valamilyen módon, éspedig negatív módon érintett ez az intézkedés.

A közvetlen érintettség azonban nem mindig válik társadalmilag tudatossá. Különösen akkor nem, ha a társadalmi probléma, felületesen, szakmai problémának tűnik. Az új magyar polgári és az új büntető törvénykönyv megalkotása pl. az egész társadalmat érintő probléma. A közvetlen érintettség tudata azonban a társadalom túlnyomó részében nincs meg, hanem csak akkor adódik, ha valamilyen módon személyi érintkezésbe is kerülnek az említett

⁴³ Vö. pl. *Dupeaux*, Georges: La participation des citoyens à la vie politique. Revue Internationale des sciences sociale. Vol. XII. No. 1. 1960. 48—49. o.

jogszabályok rendelkezéseivel. S mivel ez a társadalom egyes egyedei vagy csoportjai számára csak ad hoc jelleggel — mint jogeset — következik be, a vélemény is ad hoc alakul ki, és pedig nem csupán az intézkedéssel, hanem a vele érintett, az eset tartalmát adó sajátos viszonyokkal összefüggésben is. Így azután a két törvény társadalmi vitája során megnyilatkozott „közvélemény” inkább a jogászok véleménye volt, mert ez a „csoport” az, mely, mindennapi tevékenysége során, magával a törvénnyel is közvetlenül érintve van. Az így kialakult véleményben azonban a jogászai sajátosság vált dominánssá, amely, a gyakorlatilag még uralkodó jogászai felfogással összefüggésben, a formai szabályozást helyezi előtérbe, nem pedig a társadalmi tartalmat.

IV.

Szinte valamennyi kutató elismeri a közvélemény értékelő jellegét, és nem kétséges ez a marxista szociológia számára sem, hiszen egy adott jelenségnek vagy problémának megítélése nyilvánvalóan értékelést jelent. Lényeges kérdés azonban, hogy min alapszik ez az értékelés, milyen tényezők adják meg az értékelés tartalmát. Thomas Mann egyik érdekes megállapítása — amely szerint a vélemények csupán szekundér jellegűek — ebben az összefüggésben is igaz. A közvélemény a társadalmi tudat egyik kifejeződési formája — mondtuk —, de hozzá kell tennünk, hogy éppen mert a kifejeződés folyamatában, az értékelésben sokféle tényező játszik szerepet, meglehetősen alárendelt formája is. Természetesen — és erre újólág is emlékeztetnünk kell — a társadalmi tudat sokféle elemet, s történetiségéből is következően különböző vonásokat tartalmaz, differenciáltságáról a közvélemény kialakulási folyamatával összefüggésben sem szabad megfeledkezni.

A társadalmi tudat általánosságán túl az értékelési folyamat legalapvetőbb tényezője az érdek. Az érdek differenciáló hatásáról már beszéltünk, és ennek kapcsán, arra is utalunk, hogy az érdek tudatosodási folyamata sem mindig azonos fokú az egyes csoportérdekek esetében. Most ezt a megállapítást azzal egészítenénk ki, hogy egyes érdekek már eleve tudatosak válnak oly módon, hogy objektív intézmény vagy norma formájában már elfogadottak az emberek bizonyos körében, anélkül, hogy a tartalmuk is tudatosak válnék. (Így azután természetes, hogy az intézmény vagy a norma elfogadottsága és vitatatlansága folytán a tartalmat jelentő érdek esetleges megváltozása akár hosszabb ideig sem törhet a felszínre.) Még egy rendkívül fontos momentumra kell rámutatnunk az érdek és a közvélemény mint értékelés összefüggésében, és pedig arra, hogy bár a kisebb-nagyobb körű „köz” véleményét kiváltó jelenségek, problémák, intézkedések és megoldási módok általában egy, esetleg több csoportérdeket érintenek, az értékelés már nem csupán ehhez, illetve ezekhez a csoportérdekekhez kapcsolódik. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy az ember egy bizonyos érdekével kapcsolatos jelenséget vagy problémát az egész ember ítéli meg. Ez a körülmény — bár nem érinti azt a korábbi megállapításunkat, hogy a közvélemény kialakulásában a jelenséggel, problémával stb. kapcsolatos érdek és az ebből fakadó csoporttényezők az elsődleges fontosságúak — arra mutat, hogy a társadalom sokrétű viszonyainak mint egésznek a jelentőségéről sem szabad megfeledkeznünk. Ebből következően helytállónak kell elfogadnunk Talcott Parsons megállapítását, mely szerint a társadalmi rendszer mint egész funkcionál: „Vagyis, adva van az összefüggő struktúrák és folyamatok rendszere, amely arra irányul,

hogy fenntartsa a minták és a magatartás relatív állandóságát és határozottságát szemben a — társadalmi vagy másféle — környezetével, és ezzel együtt a relatív függetlenségét a környezet erőitől Bármilyen adott esetben az alapvető intézményesedett minták relatíve integráns rendszert alkotnak, és nem csupán a különböző elemek és vonások pusztá agglomerátumát Amilyen veszélyes azonban figyelmen kívül hagyni az intézményesedett minták egymással való összefüggését, éppen olyan veszélyes figyelmen kívül hagyni a társadalmi rendszer más elemeivel, a cselekvésre vezető szituációval és a kulturális tradícióval való összefüggéseket is. Bármelyik adott egyén szempontjából a saját társadalmának intézményesedett mintái alkotják annak a konkrét szituációnak legalapvetőbb aspektusait, amelyben cselekszik. Szerepében, mint fiú, mint férj, mint orvos, mint állampolgár vagy mint egyháztag, intézményesedett minták határozzák meg a céljait, és elvárják tőle, hogy azokat az érzelmeket és magatartásokat kövesse, amelyeket e minták előírnak, és azokat az eszközöket használja, amelyek között választhat.”⁴⁴ Talcott Parsons fejtegetéseivel, természetesen, több tekintetben is vitába lehet szállni, de vitatható megállapításai szorosan összefüggenek a társadalmi rendszerről és a cselekvésről kialakított elméletével, ezért a vitát itt mellőzzük. Vizsgált problémánk szempontjából azonban ezek a fejtegetések nem elhanyagolandók, noha nem is elegendők. Mindenekelőtt kérdéses, hogy a cselekvés és a vélemény ebből a szempontból azonos síkon áll-e. Egyes kutatók szerint mereven el kell választani a kettőt, figyelemmel a vélemény belső és a cselekvés külső jellegére. A vélemény és a közvélemény közti különbségtévesztésünkből azonban következik, hogy az ilyen merev elválasztást nem fogadhatjuk el. A közvélemény éppen annyira külső jellegű — ha szabad ilyen megkülönböztetést tennünk —, mint a cselekvés, és ez a külsőség igen gyakran csoportállásfogalásban jelentkezik. Közbevetőleg jegyezzük tehát meg, hogy amennyire vitatható a közvélemény „köz” jellege, annyira vitatható pusztá „vélemény” jellege is. Ennek ellenére sem lehet azonban azonosítani a cselekvéssel. Leghelyesebbnek az állásfogalás kifejezést tartanánk, amely már nemcsak vélemény, de nem is minden esetben cselekvés, inkább cselekvésre indítás. Talcott Parsons elfogadhatóan utalt az egyes szituációk és „szerepek” magatartást, de véleményt is determináló vagy befolyásoló jellegére, nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a magatartást és az állásfogalást jelentő közvéleménynek — helyesebben csoportvéleménynek — is van aktív hatása a társadalmi szituációkra, s a „férj”, „apa”, „orvos” stb. „szerepek” tartalmára is. Az egyéni tudat és a magatartás, a „belső” és a „külső” szféra egységét jellemezve, Rubinstein megállapítja, hogy az emberi cselekedet nemcsak behatás a külvilágra, hanem, bizonyos értelemben, társadalmi kapcsolat és viszony is. A tevékenység nemcsak külső tett, hanem az emberekhez, a társadalomhoz való viszonyban bizonyos *helyzetet* is jelent.⁴⁵ Az ebből levonható kézenfekvő következtetés: a magatartás által teremtetett, illetőleg változtatott társadalmi helyzet, viszony, az emberi tudat társadalmi meghatározottsága folytán, visszahat a tudatra.⁴⁶ Ezen túl azonban világos, hogy a közvélemény mint csoportjelleggel megmutatkozó állásfogalás is

⁴⁴ Parsons, Talcott: *Essays in Sociological Theory*. Rev. Ed. Glencoe Ill., 1954., 143—144. o.

⁴⁵ Rubinstein: i. m. 663. o.

⁴⁶ V. ö. *Kulcsár*: A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. 13. o.

válthat ki olyan hatást a társadalomból, amely magára a csoport helyzetére nézve is alakító lehet.

Visszatérve azonban az eredeti gondolatmenetünkre, ha azt állítjuk, hogy a közvélemény kialakulásában, az értékelési folyamatban az egész társadalomhoz és a leginkább érintett kisebb-nagyobb csoporthoz kapcsolódó tényezők egyaránt közrejátszanak, akkor meg kell emlékeznünk azokról a kísérletekről, amelyek a polgári szociológiában a szűkebb és a tágabb társadalmi környezet befolyását igyekeztek lemérni. Az erre jellemző kérdésfeltevést két neves amerikai szociológus a következőképpen fogalmazta meg: Mitől függ pl. egy munkás személyes véleménye jövőbeni alkalmaztatását illetően? Attól a ténytől-e, hogy jelenleg ő, valamint rokonai és baráti köre is dolgozik, vagy pedig a foglalkozási ágában egyébként tapasztalható munkanélküliség számarányától?⁴⁷ A kérdésfeltevés — eredendő, de a polgári szociológiára jellemző hibájától eltekintve, hogy ti. mereven elválasztja a kis csoportot s a kis csoport körülményeit a társadalom egészétől (és éppen ebből a szempontból jelentős kivétel a már említett Parsons) — már jelzi a közvélemény szociológiai vizsgálatainak a kis csoportok felé fordulását. Jellemző megkülönböztetést találunk itt az ún. elsődleges környezet és a másodlagos környezet véleménye között. Az elsőt az egyén szűkebb körének véleménye alkotja, a másodikat azoknak a véleménye, akikkel nincs szoros összeköttetésben. A kis, vagy — ahogyan Baur, a hagyományos szociológiai csoportfelfogáshoz jobban ragaszkodva, nevezi —, az „elsődleges” (primary) csoportokhoz való fordulásnak negatív és pozitív vonása is van. Negatív vonása — és ez tükrözi az egész polgári szociológia mikroszociologizálódási folyamatát — a vizsgálatoknak a kis csoportokra való leszűkítése, és ezzel együtt a makroszociológiai szempont elhagyása. Pozitív vonása viszont az a törekvés, hogy a divatos közvéleménykutatások tudományos képtelenségét felismerve próbálja megközelíteni a közvélemény kialakítási folyamatát. Noha ezt a célt utóbbiak is empirikus vizsgálatok segítségével kívánják elérni, ezek, esetenként, mégis összefüggnek valamilyen makroszociológiai elmélettel is. Az így feltárt eredmények egy része azonban az adott elméletnél általánosabban, esetleg még a marxista szociológia számára is használható.

Ilyen, a marxista kutatásokban is többé-kevésbé hasznosítható szempont, pl. az ún. elsődleges csoport jelentősége a közvélemény kialakulásában. Többen utaltak már arra, hogy a közvéleményt alakító tényezők egy részét az érzelmekben, a névelésben, a szokásokban, a hiedelmekben, bizonyos elfogódott szimbólumokban, csoportnormákban stb. kell keresni.⁴⁸ Ezek kialakításában pedig valóban nagy szerepe van a családnak, a szomszédságnak, az iskolának, a szűkebb munkahelyi környezetnek stb. Az említett tényezőket természetesen nem lehet a kis vagy „elsődleges” csoportokra korlátozni, hiszen vannak olyan társadalmi méretű érzelmek vagy szimbólumok is — mint pl. a nacionalizmus, ehhez kapcsolódva bizonyos nacionalista jelszavak és intézmények, sőt tárgyak, vagy a vallási érzelmek és a vallás legkülönbözőbb szimbólumai —, amelyek, adott esetben, jelentősen közrehatnak a közvélemény kialakulásában is. A közvélemény viszonya az említett tényezőkhez egyébként is proble-

⁴⁷ Merton, R. K.—Lazarsfeld, P. F.: *Continuities in Social Research*. Glencoe Ill., 66. o.

⁴⁸ V. ö. Roucek, J. S.: i. m. 287. és köv. o., Baur, J. pedig meggyőző példával mutatja be, hogy az érzelmek sokszor az anyagi vagy más érdekek rovására is érvényesülnek (i. m. 214. o.).

matikus. Több kutató, mint pl. Dicey,⁴⁹ Cooley,⁵⁰ elv拉斯ztja, mások viszont, mint pl. Powell⁵¹ vagy a magyar Karácsony Sándor⁵² azonosítják a közvéleményt a legkülönbözőbb normákkal, mint a szokás, a divat stb., az érzelmeikkel, a szimbólumokkal stb. Véleményünk szerint mindezek a tényezők jelentős, sokszor nagyon is jelentős szerepet játszanak a közvélemény kialakulásában, de távolról sem tekinthetők azonosnak vele. A közvélemény nem egyszer éppen ilyen hagyományos normákkal, érzelmeikkel vagy éppen a divat problémáival kapcsolatban alakul ki,⁵³ éspedig, természetesen, értékelő jelleggel, de ugyanakkor ezek a tényezők is közrehatnak a közvélemény formálódásában.

Az említett tényezők hatása teszi bizonyos fokig irracionálissá a közvélemény alakulását. (Irracionális alatt itt azt értjük, hogy az érzelmeik, szokások stb. legtöbbször nem tudatosan hatnak.) Sőt, a tudatos befolyásolás is épülhet ilyen irracionális tényezőre. Egyik, éppen a közvélemény befolyásolását és meggyőzés folyamatát tárgyaló munkában olvashatjuk, hogy a csoport elfogadott normáira való hivatkozás megkönnyíti az új jelenség kívánt értékelésének elfogadását.⁵⁴ Ennek a problémának további elemzése azonban már elvezet a közvélemény befolyásolásának, a propagandának stb. problémájához, s ennek boncolgatása ebben a tanulmányban már nem lehet célunk. Az idézett megállapításra is csak azért hivatkoztunk, hogy rámutassunk, a gyakorlat szempontjából is mennyire fontos lehet a csoportnormák figyelembevétele.

A befolyásolás mint tény azonban nem közömbös abban az értékelő folyamatban, amely a közvéleményt eredményezi. Befolyásolás alatt nem kell csupán tudatosan egy problémára irányuló propagandát érteni. Lényegében ez a nevelés is, a sajtó, a rádió, a televízió, a színházak, az irodalom, a művészet, a tudomány egész tevékenysége. S ehhez a körhöz tartozik a közvélemény tudatos elemeinek problémája is, mert hiszen nyilvánvaló, hogy az emberek felvilágosítása, a korszerű tudomány eredményeinek terjedése éppen az irracionális jellegű tényezőket szorítja vissza a közvélemény kialakításának folyamatából is. A befolyásolás hatásosságára azonban a szocialista társadalomban még alig rendelkezünk konkrét adatokkal,⁵⁵ a tőkés országok

⁴⁹ Dicey, A. V.: i. m. 3. o.

⁵⁰ Cooley, A. G.: *Introductory Sociology*. London, 1933., 344. o.

⁵¹ Powell, N. J.: *Anatomy of Public Opinion*. New York, 1951., 4. o.

⁵² Karácsony Sándor: *Közvélemény és nevelés*. Bp., 1945., 6. és 8. o.

⁵³ A szerző saját kutatásaiból is adhat jellemző példát. Általánosan ismert, hogy falun — elsősorban a családnak mint termelési egységnek jelentőségével összefüggően — a követelmény a szinte évszázadok alatt kialakult normákkal egyezően ítélte meg a családdal kapcsolatos eseményeket, sokszor az érvényben levő jogszabályokkal szemben is. Különösen érezhető volt ez a válással kapcsolatban. A szerzőnek alkalma volt csak egy évtized különbséggel vizsgálatot folytatni egy faluban. A második vizsgálat esetén, 1957-ben, már világos volt, hogy a közvélemény már nem ismeri el a régi szokások kötő erejét, s az előfordult válási eseteket már nem azok alapján ítélte meg.

⁵⁴ Hovland, C. J.—Janis, J. L.—Kelley, H. H.: *Communication and Persuasion*. Psychological Studies of Opinion Change. New Haven, 1953., 271. o.

⁵⁵ Ilyen konkrét adatokkal eddig mindössze egy kísérleti vizsgálat eredményeinek értékelése folytán rendelkezünk. 1960-ban ugyanis a budapesti „József Attila” színház egy előadásán kérdőívekkel felmértük, hogy a nézőket mi indította a darab megtekintésére. (A kérdés ez volt: „Miért nézte meg ezt a darabot?”; a válaszvariánsokat előre megadtuk.) Ebből kiderült, hogy az újságok befolyása a férfiak esetében nagyobb (34%), mint a nőknél (24%), a közönségszervezésnek a nőknél van valamivel nagyobb hatása (29%), mint a férfiaknál (20%), a baráti ismerősi befolyás nagyjából azonos (21, illetőleg

merőben más körülményei között indult kutatásainak eredményeit pedig csak igen nagy kritikával hasznosíthatnánk, és csak megfelelő szocialista adatok birtokában, így ezzel a kérdéssel bővebben nem foglalkozhatunk.

A közvélemény kialakulási folyamatának racionális vagy irracionális jellege külön, itt nem vizsgálható probléma. Annyi azonban bizonyosnak tűnik, hogy a szervezeti formák közt kialakuló közvéleményben általában inkább a tudatos elemek kerülnek túlsúlyra. Ez a tudatosság annyira fokozódhat, hogy a forma, a szervezeti forma sajátosságai magára a tartalomra is visszahatnak, és már eleve alakítják a közvéleményt. A formával kapcsolatos ilyen „szkepticizmus” néhány nyugati kutató esetében joggal csap át társadalmi kritikává. Jacques Lambert, aki primer és szekunder közvéleményt különböztet meg (primernek mondván a tradicionális csoportok, a család, a szomszédság és szekundernek, lényegében, a mai szervezett társadalom véleményét), írja, hogy bár a nyugati képviselői társadalmak valóban demokratikusak, mert a közvéleményt kívánják kifejezésre juttatni a kormányzásban, a közvélemény valódi szuverenitása azonban itt sem érvényesül. A „szekunder” társadalmak társadalmi folyamatainak természete ugyanis már eleve megakadályozza a „közt”, hogy felismerje saját véleményét abban, amit a politikai intézmények alapvetően deformáltak.⁵⁶ A politikai intézmények szükségképpen deformáló jellegét a nyugati tőkés társadalmakban azonban a társadalom osztályviszonyai határozzák meg, amelyek a „közvélemény” fikciója mögött és a „köz” leple alatt még az uralkodó osztályon belül is csak szűk csoportok „véleményét” juttatják kifejezésre a lényeges intézményekben, jogszabályokban, politikai aktusokban. Ennek a folyamatnak az érvényesülését, egyebek közt, a politikai szervezet sajátosságai is biztosítják. Így azután, ha a nyugati politikai vagy szociológiai irodalomban arról olvasunk, hogy „a közvélemény tanulmányozása nemcsak közvetlenül segíti a demokráciát saját maga megismerésében, de értékeli is teljesítményét és haladását”; vagy hogy a „közvélemény tanulmányozás beszédes hozzájárulás ahhoz az alapvető és állandó küzdelemhez, amely a demokratikus gyakorlatot egyre inkább összehasonlítja a demokratikus elmélet követelményeivel és feltevéseivel, azaz a demokrácia eszméivel”,⁵⁷ akkor gondolnunk kell Lambert megállapítására is. Lambert idézett álláspontját egyébként, közvetve, szinte valamennyi, a közvéleménnyel kapcsolatos nyugati politikai munka alátámasztja. A közvélemény politikai jellegével, illetőleg a politikai vélemény befolyásolásával kapcsolatban ugyanis szinte állandóan visszatérő probléma — különösen az Amerikai Egyesült Államokban — a törvényhozóknak egyes csoportok által való befolyásolása, az ún. lobby problémája.⁵⁸ A lobbizmust

20%), míg a partner javaslata jóval nagyobb súllyal esik latba a nőknél (10%), mint a férfiaknál (1,2%). Az egyéb indítók hatása (pl. a darab vagy a címének ismerete) a férfiak esetében nagyobb (19%), mint a nőknél (15%). (Az adatokat tizedesre nem számoltuk, így nem adják ki pontosan a 100%-ot.) Ezekből az adatokból is vonhatók le bizonyos tanulságok, amelyek további (kor, foglalkozás stb.) bontásban még differenciáltabbak lehetnek. Itt azonban az adatokra csak példaképpen hivatkozunk.

⁵⁶ Lambert, Jacques: *Structure social et opinion publique. L'opinion publique.* 91—92. o.

⁵⁷ Berelson, Bernard: *Democratic Theory and Public Opinion.* Eulau, Heinz—Eldersveld, Samuel—Janowitz, Morris: *Political Behavior. A Reader in Theory and Research.* Glencoe Ill., 1956., 115. o.

⁵⁸ Lásd erre: Roucek: i. m. 389. és köv. o., vagy Truman, D. L.: i. m. 321. és köv. o. Truman egy újabb tanulmányában kifejti, hogy az egyszerű polgár és a kormány

ezek a művek mint a közvélemény normális kifejeződési formáját tárgyalják, noha világos, hogy — szűk csoportjellegéből következően — nem a köz, hanem egyes hatalmi csoportok érdekeit képviseli.

A szervezeti forma bizonyos *tudatosító* jelentősége és hatása tehát nem azonos a szervezet esetleges *torzító* jellegével, amelynek sajátos *társadalmi alapja* van. A szocialista társadalomban, ahol a közvélemény kifejeződésének a legkülönbözőbb társadalmi szervezetek is eszközei — normális viszonyok között, ha szubjektív tényezők folytán az állami politika és gyakorlat időlegesen nem torzult —, ezek a szervezeti formák valóban a tudatos elemek erősítését, nem pedig a közvélemény kifejeződésének torzulását eredményezik. A szubjektív elemek, természetesen, ebben az esetben sem kizártak. Pl. társadalmi bírósági tárgyaláson — amelynek alapja az adott kollektíva véleménye mint közvélemény — a kollektíva az esetet nem csupán az adott objektív körülmények, hanem szubjektív tényezők alapján is megítélheti. Így pl. előfordult, hogy egy üzemi tolvajlás megítélésében az hatott döntően a kollektíva állásfoglalására, hogy a tettes, más okból kifolyóan, rokon- vagy ellenszenves volt-e a kollektíva előtt. De a szubjektív tényezők ilyen hatása is függ a kialakuló közvélemény tárgyától. Nyilvánvaló, hogy az általános politika körébe tartozó eseményekről, intézkedésekről, intézkedési javaslatokról alkotott vélemény — amely a szervezeti formák hatásán túl, bizonyos fokú felelősséggel is jár — inkább kiváltja a tudatos elemeket az értékelési folyamatban, mint egy színházi, művészeti stb. esemény vagy produktum megítélése.

*

A közvélemény mint szociológiai jelenség megismerése a marxista szociológiának ma különösen fontos feladata. Az eddig elemzett problémákon túl még igen sok kérdés vár nemcsak megoldásra, hanem egyáltalán felvetésre is, ahogyan az elmondottakból is inkább csak ilyen szándékunk lehetett. Csak a közvélemény szociológiai struktúrájának megismerése, ennek a fogalomnak tartalommal való kitöltése állíthatja helyére a fogalmat és magát a fogalommal átfogott vagy átfogni kívánt szociológiai jelenséget. Ha Goethe azt írhatta magáról, hogy az „üres szavak halálos ellensége”, akit aggaszt a „puszta szó” és a „tartalmatlan név”, akkor a marxista szociológia még inkább fellép önmagával szemben ilyen igénnyel a közvélemény fogalmával kapcsolatban is. A közvélemény gyakorlati szerepéről alkotott véleményt a szocialista társadalomban ugyanis csak az a körülmény torzíthatja el, ha mint jelenség üres szó, tartalmatlan név marad. A közvéleménynek mint szociológiai jelenségnek tartalmi és strukturális feltárása vezethet társadalmi szerepének, a közvéleménykutatások esetleges gyakorlati feladatának helyes megítéléséhez is.

Az ebben az irányban végzendő kutatások azonban csak akkor lehetnek sikeresek, ha a közvéleménynek mint társadalmi jelenségnek a feltárását

között különféle hatalmi csoportosulások vannak, és csak ezek gyakorolhatnak befolyást a kormányra, illetőleg az állami vezetésre. Lásd: *The American System in Crisis-Political Science Quarterly*. Vol. LXXIV. Dec. 1959. Ezt a kérdést vizsgálja a *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 319. kötete is (*Unofficial Government, Pressure Groups and Lobbies*). A kötet egyik tanulmánya megállapítja, hogy az ún. „lobby” nem más, mint a törvényhozók „minden módon” való befolyásolása törvényhozó tevékenységüket illetően. (Celler, F.: *Pressure Groups in Congress*. 1. o.)

megfelelő empirikus vizsgálatokkal is elősegítjük. Az empirikus vizsgálatoknak, ha a makroszociológiai szempont megfelelő érvényrejuttatásával végezzük őket, és így nem válnak önkényes mikroszociológiai vizsgálatná, valamennyi társadalmi jelenség, így a közvélemény megismerésében is igen nagy jelentőségük van. A közvélemény strukturális és tartalmi megismerése érdekében végzendő ilyen vizsgálatok fontosságát az a tény is aláhúzza, hogy egy-egy konkrét társadalmi jelenséggel kapcsolatos közvélemény megismerését is ilyen eszközökkel érhetjük el. A két probléma összefügg. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egy-egy kérdés kapcsán kialakult konkrét közvélemény teljes megismerését csak a közvéleménynek mint társadalmi jelenségnek teljes ismerete biztosíthatja.

A közvélemény megismerése azonban csak a kérdés egyik oldala. A hatalmas tömegközlelési eszközök — a sajtó, a rádió, a televízió stb. korában — a közvélemény megfelelő befolyásolása, a közvélemény strukturális ismerete nélkül kevésbé eredményes. A közvélemény vulgáris, „köz”-jellegű felfogása, amely nem tesz különbséget a csoportvélemények között és amely pl. általánosan azonosítja a hivatalos véleményt a közvéleménnyel, a szocialista társadalom fejlődésének mai szakaszában a társadalmi élet, a társadalomszervezés és az államvezetés szempontjából egyaránt visszafogó erő. A csak ebben a vonatkozásban felvetődő kérdések, mint pl. a hivatalos vélemény csoportjellege és viszonya a differenciált közvéleményhez, a közvélemény befolyása és befolyásolása egyes problémák vagy jelenségek kapcsán stb. mind a további konkrét tanulmányozás igényét támasztják a tudomány és az államvezetés felé egyaránt.

ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ КАК СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ

Кальман Кульчар

Рядом с обследованием общественного мнения с разных точек зрения практических соображений, исследование общественного мнения как социологического явления оставалось довольно отодвинутым на задний план. Некоторые представители западной социологии утверждают, будто бы усовершенствование техники обследования общественного мнения и прежде всего взятия проб не способствовало лучшему познанию общественного мнения как социологического явления. В статье автор старается оказать, что это явление обусловлено в западной социологии и политической науке тем, что общественное мнение — неверно — рассматривается как мнение единого «общества». Эта фикция имеет прежде всего идеологические корни, связанные с представлением о происхождении и историческом развитии общественного мнения как политического понятия. Автор считает полезными для марксистской социологии те достижения буржуазной социологии, которые касаются факторов, связанных с развитием и дифференциацией общественного мнения.

Развитие марксистского определения общественного мнения идет в том направлении, чтобы ликвидировать фикцию о едином общем характере и опознавать дифференцированность общественного мнения. Первым условием успеха такого рода исследования является различение общественного мнения от мнения, полученного как результат поперечного разреза индивидуальных мнений, который может считаться количественно общим.

Применением к этому вопросу соотношения общего-частного-единичного выясняется, что общественное мнение дифференцировано не только горизонтально, но и вертикально. Тип мнения, появляющийся в разрезе индивидуальных мнений и примыкающий к общественному сознанию — тип, который раскрывается в соотношении общего и единичного, и который, по предложению автора, следует назвать общественным мнением, — является в определенной степени латентными между общностью общества и единич-

ностью индивидуума в отношении к общему мнению, примыкающему к последним, которое, образовавшись в связи с проблемами, касающимися групповых интересов, выражает групповые факторы. Автор подчеркивает, что общественное мнение как общественное явление оказывается также фактором, направляющим поведение индивидуума в связи с определенной общественной проблемой. Общественное мнение как общественное явление — дифференцировано, что обусловлено дифференцированностью общественного бытия, общественного сознания, интересов и осознания этих интересов. В статье конкретными примерами иллюстрируется положение, что и в этой зависимости на передний план выдвигается интерес, затрагиваемый непосредственно данной проблемой, обуславливающей общественное мнение. И поскольку осознание интереса является историческим в взаимоотношении общественного бытия и сознания, так и в осознании непосредственной заинтересованности наблюдаются элементы историзма.

Дальше в статье рассматривается оценивающий характер общественного мнения. Автор устанавливает, что в процессе оценки кроме действия интереса содействует еще ряд факторов. Всякий процесс оценки, связанный с общественной проблемой или общественным явлением, и ведущий к образованию общественного мнения, и если он касается только самых узких интересов той или иной группы, охватывает всю сложность действий, вытекающих из слоистости общества, из состояния его сознания, из его норм и т. д. Как и люди одновременно являются членами разных групп, и как вследствие их различной роли в обществе их поведение определяется различными интересами и нормами т. п., так и влияние всех этих факторов выражается в общественном мнении, касающемся, может быть, только единичного интереса, но отражающем, в сущности, всегда групповое мнение. Таким образом, в познании общественного мнения как общественного явления важным оказывается и тот вопрос, насколько содействуют отношения (нормы и т. п.) всего общества и насколько — положение, нормы, чувства и т. п. более узкой группы, заинтересованной данной проблемой. В этой связи основным недостатком, встречающимся у западных социологов в области социологического исследования малых групп, является резкое разграничение точки зрения микросоциологии от точки зрения макросоциологии. Хотя и несомненно, что в процессе образования общественного мнения значительную роль играют интересы, нормы и чувства, связанные с различными небольшими, узкими и первичными группами, однако, они действуют в зависимости от отношений, сознания и норм всего общества. Итак их искусственный разрыв не оказывается целесообразным.

Потом в статье рассматривается образование общественного мнения при содействии определенных общественно-политических организаций, как одна из проблем процесса образования общественного мнения. Автор показывает на то, что различные общественно-политические организации стимулируют развитие сознательных элементов в процессе образования общественного мнения, хотя содействуют и субъективные факторы. Он констатирует, что содействие сознательным элементам никак не означает искажения общественного мнения, как об этом судят некоторые западные исследователи в связи с действием политических организаций. Искажение имеет общественные корни и осуществляется в том случае, когда политические организации представляют интересы узких господствующих групп.

Наконец, автор указывает на то, что общественное мнение остается понятием без содержания, пока его структура и определяющие факторы, т. е. его общественное содержание будут не раскрыты. Только полное раскрытие содержания и структуры общественного мнения как социологического явления может привести к правильной оценке общественной роли и практических задач исследования общественного мнения.

PUBLIC OPINION AS A SOCIOLOGICAL PHENOMENON

Kálmán Kulcsár

The scientific investigation of public opinion as a sociological phenomenon has been rather pushed into background as compared to public opinion researches, connected with practical purposes. Several representatives of western sociology, too, assert that the growing refinement and perfection of the techniques of public opinion researches, and especially that of sampling, have not led to a better knowledge of public opinion as a sociological phenomenon. On the basis of a historical analysis, the article tries to show that this phenomenon in western sociology and political science has been caused mainly by the fact that they regard public opinion — erroneously — as the opinion of the uniform „public”. This fiction is mainly based on ideological notions, connected with the ori-

gin and the development of public opinion as a political concept. Also among the results of bourgeois sociology, only those can be regarded as useful for Marxist sociology, that deal with certain factors, resulting in the differentiation of public opinion and connected with its development.

The development of the Marxist definition of public opinion definitely shows a tendency to dissolve the fiction about the uniform-public-character of public opinion and to recognize its differentiatedness. The first condition to success for an investigation on this line is to make distinction between public opinion and the opinion given from the average of individual opinions, that numerically can be regarded as general.

Applying the relation of general-particular-singular to this question, it becomes quite clear that public opinion is differentiated not only horizontally but also vertically. The type of opinion, appearing in the average of individual opinions and connected with public mind, — for which the article proposes the name of social opinion and which manifests itself in the relation of general and singular, — has, to a certain degree, a latent character as compared to public opinion, formed between the generality of society and the singularity of the individual, but in connection with partial problems, related to both and thus referring to group interests, that — in this way — gives expression to group-factors. The article emphasizes that public opinion as a social phenomenon appears to the individual, too, as a factor influencing the individual's attitude to a certain social problem. Public opinion as a social phenomenon is differentiated, and this is based upon the fact that social life, social mind, the interests and the recognition of the interests are differentiated. It is illustrated with examples, that also in this relation, it is mainly the interest directly concerned by the given problem, bringing about public opinion that will come into prominence. However, as the recognition of the interest, too, is of historical character in the relation of social life and social mind, the historical element can be found also in the recognition of the direct concern.

Further, the article deals with the estimating character of public opinion, stating that, in addition to the influence of interests, many other factors take a part in the process of valuation. Any process of valuation, leading to public opinion and connected with social problems, phenomena, etc., — even if only the most limited group-interests are concerned, — contains a whole network of effects and influences taking their origin from the structure, state of mind, norms, etc. of the whole society. As people are members of different groups, and as their attitude and conduct, in consequence of their different "roles", played in society, are determined by several interests, norms, etc., so the effect of these factors reveals itself also in public opinion concerning possibly only one interest, but, always reflecting, essentially, the opinion of a group of people. Thus, in the investigation of public opinion as a social phenomenon, it is also an important question, to what extent the conditions, norms, etc. of the whole society are influencing its development, and to what extent the position, norms, sentiments etc. of the narrower group, concerned with the given problem. However, the fundamental error of the small-group-investigations, aiming at the sociological examination of public opinion, to be observed in this connection in western sociology, is that the microsociological aspect is rigidly separated from the macrosociological one. Though there is no doubt as to the very great importance of the interests, norms and sentiments, attached to the different small, narrow or primary groups, they exert their influence in connection with the conditions, mind norms, etc. of the whole society, consequently, their artificial separation is not to the purpose.

The article deals with the public opinion, formed by the assistance of certain social-political organizations, — which is one of the problems of the formation of public opinion, — and states that, though the subjective factors have an effect in this field, too, it is the conscious elements, that are helped by the different social and political organizations in the formation of public opinion. The article also states that helping the conscious elements does not necessarily mean the distortion of public opinion, as it has been related by some western research-workers in connection with the influence of the political organizations. The distorting effect has a social base and it comes into prominence, when the political organizations serve the interests of narrow groups of power.

In conclusion the article points out that public opinion will remain an empty concept, until its structure, factors, *i. e.* its social contents are not known. The revelation of the contents and structure of public opinion as a social phenomenon can lead also to the correct estimation of its social role, of the practical tasks of public opinion research.